Публікації археологічних матеріалів

УДК [904.4:725.182](477.53)
https://doi.org/10.15407/archaeologyua2019.03.055

О. О. Крютченко *

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАХИСНИХ СПОРУД БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

Публікуються матеріали досліджень захисних споруд Більського городища, які були проведені протягом 2014, 2016—2018 рр. Більською археологічною експедицією ІА НАН України. Їх результати суттєво поглиблюють наші знання щодо особливостей планіграфії та історичного розвитку комплексу.

Ключові слова: Лісостеп, Більське городище, скіфський час, фортифікація.

Вивчення фортифікації Більського городища має важливе значення для вирішення питань, пов'язаних з розвитком військової справи, хронологією та етнокультурною історією населення східноєвропейського Лісостепу скіфського часу. Попри те, що пам'ятка вже тривалий період досліджується шляхом археологічних розкопок, в літературі періодично спалахують дискусії про час та обставини створення фортифікації та особливості її планування, роль городища у регіональній системі поселень. З метою розв'язання цих питань Більська археологічна експедиція у 2014, 2016—2018 рр. провела розкопки на трьох ключових та найбільш дискусійних ділянках фортифікаційних споруд (рис. 1), підсумкам яких і присвячена стаття.

Дослідження Куземинського укріплення Більського городища

У 2014 р. увага експедиції була прикута до північної, найменш дослідженої, частини городища, а саме до Куземинського укріплення (рис. 1: 1) (охоронний № 160018-Н). Воно розташоване на південно-східній околиці однойменного села, займає мис правого корінного берега р. Ворскла і мис першої надзаплавної тераси. Укріплення складається з двох частин, об'єднаних валами Великого Більського городища (рис. 2). Площа пам'ятки складає 15 га.

Вперше цей елемент Більського городища був зафіксований на плані В. О. Городцова ще на початку XX ст. (Городцов 1911, с. 94). Надалі роботи проводилися у 1970-х рр. експедицією Харківського університету під керівництвом Б. А. Шрамка. В цей період був знятий план укріплення та проведене шурфування (Шрамко 1973а, с. 16). Дослідження показали бідність культурного шару, однак були отримані дані про виявлення у 1952 р. на території місцевого колгоспного току ями з вісьмома гостродонними античними амфорами (Шрамко 1971). Це дозволило автору розвідок зробити припущення про функціонування тут пристані скіфського часу (Шрамко 1973б, с. 93, рис. 6).

Після досліджень Б. А. Шрамка укріплення тривалий час не привертало особливої уваги науковців. Лише у 2003 р. П. Я. Гавриш провів власні дослідження та одразу висловив сумніви щодо існування Куземинського городища, як такого (Гавриш 2003, с. 120—121). Це твердження зазнало жорсткої критики з боку його колег-археологів. (Скорий, Супруненко, Приймак, Коротя 2008, с. 102—105; Шрамко 2006, с. 84—86).

У 2007 р. експедиція історико-культурного заповідника «Більськ» під керівництвом В. В. Приймака здійснила археологічні розвідки на території Куземинського укріплення. Результатом проведених робіт став новий план цього об'єкту. Крім того, учасники експеди-

* КРЮТЧЕНКО Олексій Олександрович — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0001-8518-4168, *Kriutchenko.o@iananu.org.ua*

© О. О. КРЮТЧЕНКО, 2019

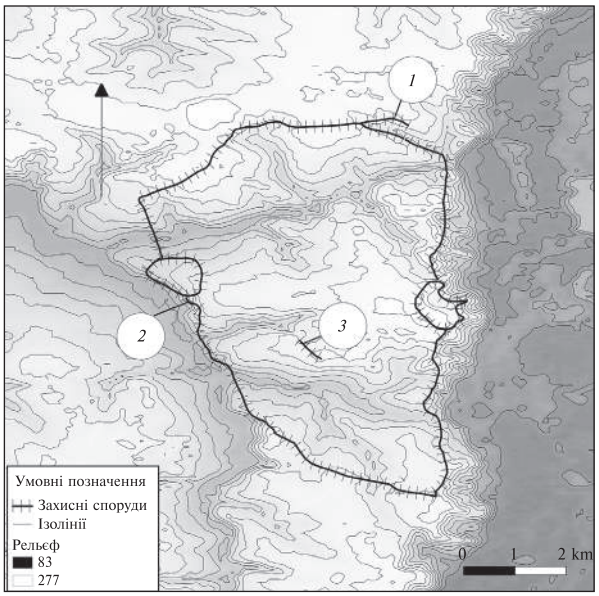

Рис. 1. План Більського городища з нанесенням ділянок укріплень досліджених БАЕ: *1* — Куземинське укріплення; *2* — Вал Великого укріплення в уроч. Царина Могила; *3* — Південний вал

Fig. 1. The plan of the fortifications at Bilsk hill-fort that were investigated by BAE: *1* — Kuzemynske fortification; *2* — Rampart of the Big fortification in Tsaryna Mohyla hole; *3* — Southern rampart

ції виконали роботи із підчистки валу в місці його руйнування. Результати досліджень дали змогу науковцям підтвердити наявність Куземинського укріплення (Скорий, Супруненко, Приймак, Коротя 2008, с. 104—105).

З метою уточнення культурно-хронологічної інтерпретації пам'ятки у 2014 р. і було проведено розкопки. Фортифікаційні споруди укріплення досліджено в місці, де вони були частково зруйновані внаслідок прокладання дороги до цегельного заводу. Принагідно зазначимо, що саме тут проводились археологічні дослідження у 2007 р. під керівництвом В. В. Приймака.

Учасниками експедиції у 2014 р. була закладена траншея розмірами 23 × 2,0 м, яка перерізала всю лінію оборони (рис. 3). Перетин валу на повну висоту вдалося зробити тільки у південно-східній стінці розкопу, оскільки на більшій частині його площі, верхня частина валу була зрізана бульдозером. Рів був досліджений повністю (Гречко 2015, с. 160—161).

Верхній шар у розкопі був представлений переміщеним бульдозером ґрунтом, потужністю 0,5—0,6 м. Рів і внутрішній схил валу перекривав шар супіску чорного кольору, потужністю 0,4 м, у якому було знайдено декілька фрагментів кераміки XVIII—XIX ст.

До цього шару належить квадратна яма 1 в кв. 8А, розмірами 0,7 × 0,7 м, впущена у затічний суглинковий шар рову скіфського часу на глибину 0,2 м. Її заповнення не відрізнялось від відповідного шару і було представлене гумусованим супіском чорного кольору. Стінки ями вертикальні, дно — рівне. Знахідок у її заповненні виявлено не було.

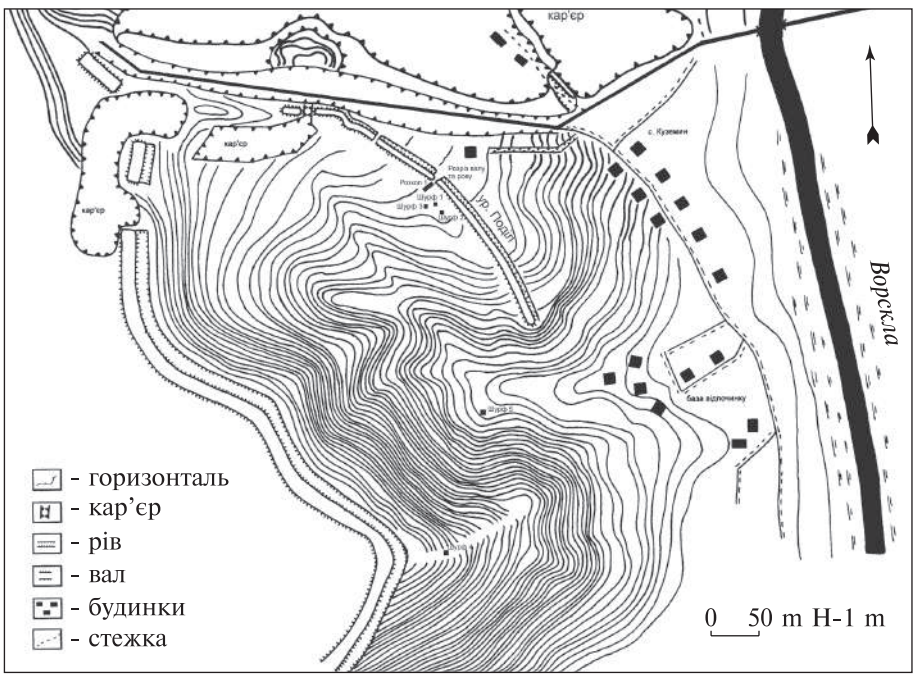

Рис. 2. План Куземинського укріплення Більського городища

Fig. 2. The plan of Kuzemynske fortification of the Bilsk hill-fort

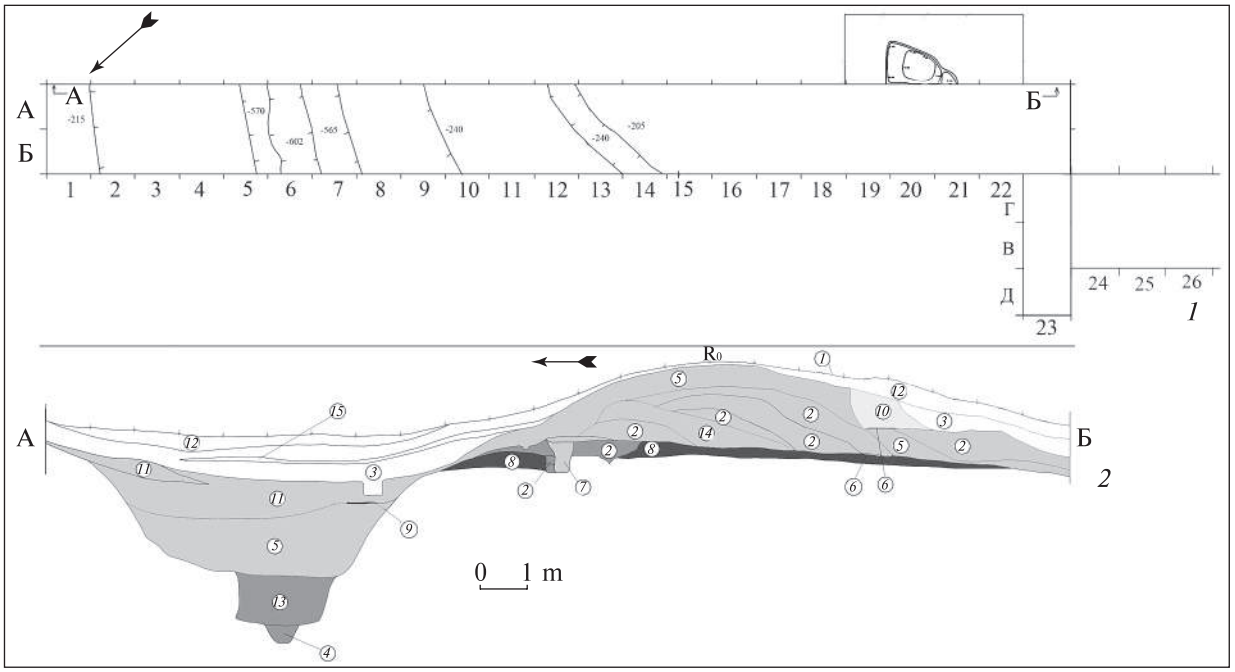

Рис. 3. Куземинське укріплення Більського городища. Перетин валу та рову 2014 р.: *1* — дерновий шар; *2* — глинистий супісок; *3* — чорноземний затік; *4* — темно-бурий суглинок; *5* — бурий суглинок з рудими глинистими прошарками; *6* — пропечена глина; *7* — стовпова яма; *8* — материковий суглинок; *9* — вуглецевий прошарок; *10* — розвал пічки нового часу; *11* — бурий суглинок з домішками піску; *12* — гумусований шар; *13* — бурий суглинок; *14* — сірий суглинок; *15* — темний затічний шар

*Fig. 3.*The section of the rampart and moat of the Kuzemynske fortification of the Bilsk hill-fort in 2014: *1* — topsoil layer; *2* — clayish loamy sand; *3* — humus leakage; *4* — dark-brown loamy soil; *5* — dark-brown loamy soil with red clayish sub-layers; *6* — baked clay; *7* — post hole; *8* — subsoil loamy sand; *9* — carbonaceous sub-layer; *10* — modern kiln collapse; *11* — dark-brown loamy sand with sand admixture; *12* — humus layer; *13* — dark-brown loamy sand; *14* — gray loamy sand; *15* — dark-brown leakage layer

Стратиграфічно у функціонуванні рову та валу можна виділити один будівельний період. Спочатку було викопано канавку шириною 0,5 м. З внутрішньої сторони канавки на рівні давнього горизонту зафіксовано затічний суглинковий шар, потужністю 0,2 м. На нашу думку, він виник під час будівельних робіт. Цей дуже щільний шар міг виконувати роль своєрідного фундаменту для валу.

Далі у канавку вертикально закопувалися дерев'яні колоди. Перед канавкою можна виділити берму, довжиною 2,4 м. На відстані 0,6 м від канавки була зафіксована стовпова яма, також впущена у затічний шар на глибину 0,18 м. У її заповненні зафіксовано вуглинки. Поверх цього шару було насипано вал. Ядро валу, що прилягає до канавки та частоколу, складав сегментоподібний у розрізі шар щільного коричневого суглинку. Частокіл був підсипаний шаром супіску. Ядро валу перекрили шари світлого супіску з прошарками коричневого суглинку, потужністю 1,0—1,1 м. Ці шари супіску є викидами із рову, що чітко відповідає його зворотній стратиграфії. З внутрішнього боку супіщаного насипу на затічному шарі підготовчого (першого) будівельного етапу було розведене достатньо потужне багаття, яке фіксувалося тонким шаром попелу й деревних вуглинок, потужністю 0,03—0,05 м. На багаття було насипано ґрунт, який під дією температури випалився на висоту 0,4—0,5 м та став дуже щільним, ледве придатним для дослідження. Цей шар запобігав сповзанню валу. Разом зі спорудженням додаткового елементу конструкції вал досипався шаром темно-помаранчевого суглинку (в центральній частині насипу потужністю 0,4—0,6 м) й супіску, з прошарками коричневого суглинку біля поли насипу.

Рів, шириною 9,6 м мав у перетині конусоподібну форму, пласке дно, у якому викопана канавка, шириною 0,8 м та глибиною 0,4 м, вздовж внутрішнього схилу рову. У канавці, імовірно, були вертикально встановлені дерев'яні кілки. Глибина рову, з урахуванням канавки, — 6,36 м від репера й 4,85 м від сучасної поверхні. Рів не підчищався та не поновлювався. Його заповнення представлено ша-

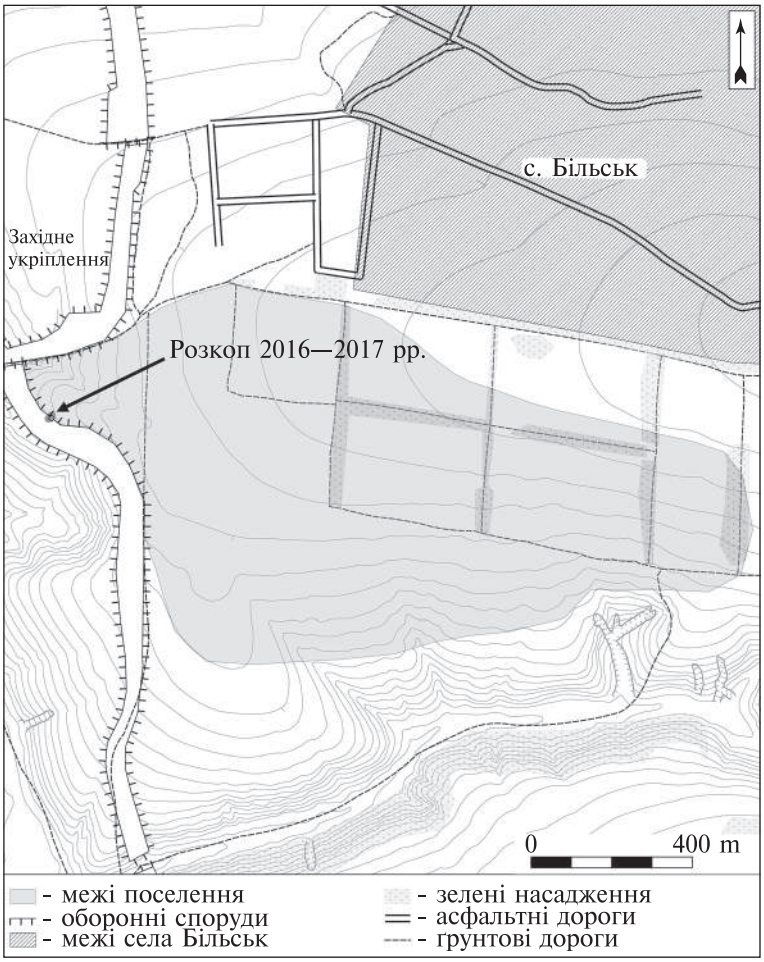

Рис. 4. Розташування перетину валу Великого укріплення Більського городища в уроч. Царина Могила

Fig. 4. The location of the Big Bilsk fortification section in Tsaryna Mohyla hole

рами щорічних затікань. Практично повністю рів заплив ще у скіфський час. У верхній частині його заповнення в шарі затікання в кв. 18—19/А на глибині 3,05 м від репера (1,5 м від сучасної поверхні), над шаром попелу з деревними вуглинками, потужністю 0,03—0,07 м, було виявлено два фрагменти стінок ліпного горщика скіфського часу, які розкололись на декілька значно менших фрагментів.

Таким чином, комплекс саме Куземинського укріплення був створений фактично в один етап, однак, за поки нез'ясованими причинами, незабаром був покинутий і не модернізувався. Роботи 2007 р. показали, що у внутрішню частину валу був вміщений об'єкт Нового часу, який було повністю досліджено у 2014 р. (Гречко, 2015).

Розкоп 1 був продовжений у південному напрямку, де додатково було закладено, т. зв. південну прирізку, розміром 12 × 2,0 м. Верхній шар, потужністю 0,2—0,7 м у розкопі складали залишки валу (шар суглинку помаранчевого кольору), зміщеного бульдозером при пробиванні дороги. В основі переміщеного шару у прошарку гумусованого супіску, потужністю 0,02—0,07 м, знайдено уламки битої цегли. У кв. 34/Г на глибині 0,4 м виявлено фрагмент вінця гончарної посудини XVIII—XIX ст. Нижче зафіксовано шар щільного темно-сірого супіску, потужністю 0,2—0,4 м. Ще нижче залягав шар передматерикового суглинку, що поступово переходив у материковий пісок значної щільності. Прокопування цього шару на глибину 0,5 м показало відсутність культурного шару. Результати розкопок свідчать про відсутність культурного шару в межах цієї території.

Для виявлення штучних укріплень у південній частині Куземинського укріплення на відстані 7 м від краю рову Великого Більського городища було закладено шурф 4 розмірами 4,0 × 1,0 м (орієнтований меридіально), який

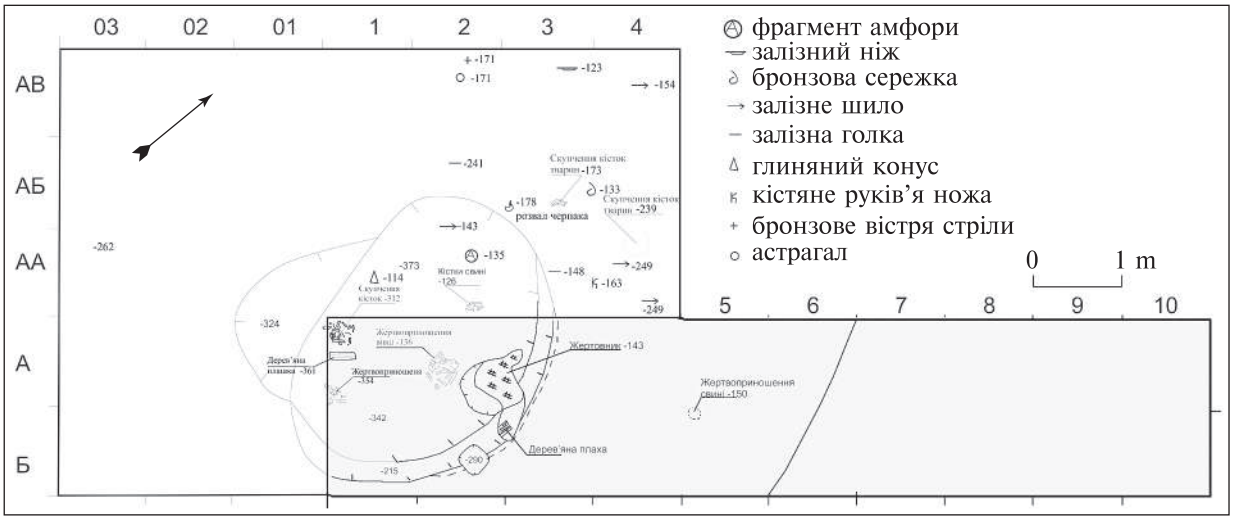

Рис. 5. Зведений план розкопу Великого укріплення Більського городища в уроч. Царина Могила 2016—2017 рр.
Fig. 5. The plan of the Big Bilsk fortification excavation in Tsaryna Mohyla hole in 2016—2017

практично повністю перерізав рівну поверхню мису. Під дерном залягав шар сірого лісового ґрунту з корінням, потужністю 0,4 м. Нижче — передматериковий суглинок, що переходить у материкову глину. Таким чином, слідів південного валу Куземинського укріплення не виявлено. Однак варто зазначити, що мисоподібний виступ корінного правого берега р. Ворскла має значну крутість схилів. Імовірно, цього було достатньо для організації оборони (Гречко 2015б).

Роботи на Великому укріпленні Більського городища в уроч. Царина Могила

У 2016—2017 рр. Більська експедиція Інституту археології НАН України проводила дослідження захисних споруд в уроч. Царина Могила (рис. 1: 2; 4), які дозволили поточнити час створення системи укріплень Більського городища (Гречко, Крютченко 2017; Гречко, Крютченко, Ржевуська 2018). Під полою насипу валу було досліджено заглиблену

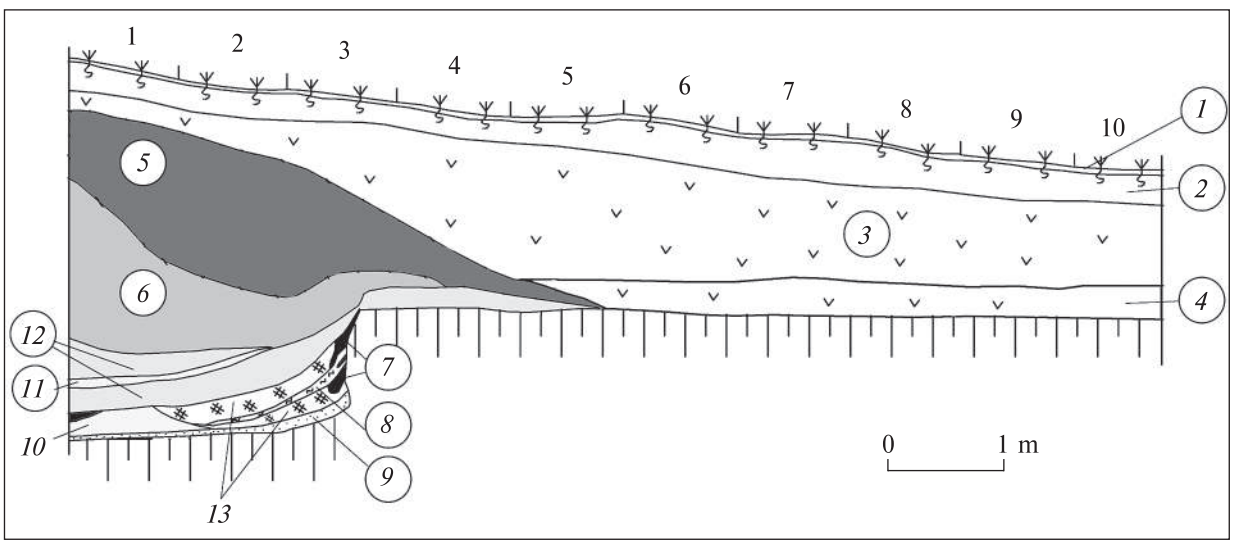

Рис. 6. Велике укріплення Більського городища, уроч. Царина Могила. Профіль розкопу 2016 р.: *1* — дерновий шар; *2* — деградований чорнозем; *3* — чорноземний змив з валу; *4* — чорнозем; *5* — бура глина з фракціями вапняку та крейди; *6* — бура глина; *7* — вугілля; *8* — попіл; *9* — придонний прошарок щільно втрамбованого ґрунту; *10* — світло-коричнева глина; *11* — коричнева та жовта глини; *12* — коричнева глина

Fig. 6. The excavation profile of the Big Bilsk fortification in Tsaryna Mohyla hole in 2016: *1* — topsoil layer; *2* — degrade humus; *3* — humus ablation from the rampart; *4* — humus; *5* — dark-brown clay with limestone and chalk fractions; *6* — dark-brown clay; *7* — charcoal; *8* — ash; *9* — near-bottom sub-layer of thick puddled soil; *10* — light-brown clay; *11* — brown and yellow clay; *12* — brown clay

на 1,1 м у материк споруду, що мала овальну в плані форму із закругленими кутами, розмірами 3,14 × 2,70 м (рис. 5: 6). З північного боку було зафіксовано сходинку у вигляді заокругленої виїмки розмірами 0,27 × 1,50 м, розташовану близько 0,2 м над рівнем дна. Особливу увагу привертають нижні горизонти заповнення котловану споруди. Над придонним шаром щільного втоптаного чорнозему було зафіксовано шар пожежі, який складався з почергово розміщених прошарків вугілля, попелу, обвуглених плах, обпаленого ґрунту та кісток тварин. Товщина цього шару доходила місцями до 0,5 м у східній частині об'єкту. В ньому було виявлено фрагменти ліпного посуду скіфського часу, глиняне пряслице та глиняну конічної форми фішку. Вище було зафіксовано шар потужністю 0,25 м, який ми пов'язуємо із засипкою котловану ґрунтом зі значним вмістом попелу та знахідками (переважно сміття) після пожежі. У ньому виявлено численні фрагменти ліпного посуду скіфського часу, глиняні пряслиця, бронзову голку, залізну і бронзову шпильки, залізне шило, половину мушлі каурі. Серед дрібної глиняної пластики можна виділити уламок голівки антропоморфної статуетки із насічками по краю, що імітують зачіску чи головний убір, та фрагменти зооморфних статуеток. Під час промивання ґрунту з цього шару було виявлено фрагмент намистини із непрозорого скла, цілу намистину із риб'ячого хребця та бісерину. Слід згадати про наявність у шарі двох нижніх людських щелеп. Попередньо матеріали цих двох горизонтів можна датувати першою половиною VI ст. до н. е.

Антропологічні матеріали були проаналізовані О. Д. Козак. Щелепи належать старшій дитині чи підлітку та дорослій жінці. Цікаво, що в заповненні житла та у попільному шарі виявлено численні фрагменти голок, шила, шпильки, намисто, пряслиця за повної відсутності предметів озброєння. Цілком можливо, що кістки належали особам, які мешкали чи працювали в цій споруді. До чи під час пожежі ці двоє людей могли загинути та після скелетування (у результаті виставлення чи інших маніпуляцій з тілами) їх кістки потрапили до котловану. Але це лише один із можливих варіантів інтерпретації.

Під валом, над рівнем давнього горизонту, простежувався попелястий прошарок, що утворився до будівництва споруди. Він був перекритий шаром жовтої материкової глини, котру ми ототожнюємо із викидом, що утворився в результаті викопування котловану приміщення. Зверху на викиді зафіксований вугільний прошарок, перекритий темно-сірим ґрунтом із фракціями попелу й вугілля. Цей шар зольника чітко кореспондується зі сміттєвим заповненням споруди.

У ньому було виявлено численні фрагменти ліпного посуду скіфського часу. Можна стверджувати те, що ми зафіксували перший етап утворення зольника, що був перерваний спорудженням валу Великого Більського городища. Таким чином, житло після пожежі деякий час використовувалось як смітник перед спорудженням валу. Основою валу була глина, вибрана із рову. Вона укладалася чистими, не мішаними шарами. Перший із них складався з бурої глини із білими крейдяними та вапняковими конкреціями, в якому виявлено фрагменти ліпного посуду скіфського часу та залізний ніж. Над ним простежувався тонкий прошарок попелу. Ймовірно, цей прошарок утворився під час перерви у зведенні валу.

Під час будівництва валу його основою стала глина, вибрана з рову. Вона укладалася чистими, не мішаними шарами. Перший з них складався з бурої глини з білими крейдяними та вапняковими конкреціями, в якому було виявлено фрагменти ліпного посуду скіфського часу та залізний ніж.

Над ним у перетині Б-АВ/03 та 03-4/В простежувався тонкий, до 0,03 м, прошарок попелу. Імовірно, цей прошарок утворився під час перерви у зведенні валу. Його незначна товщина, незважаючи на те, що поруч активно функціонувало поселення в уроч. Царина Могила, може свідчити про те, що ця перерва була нетривала, можливо, півроку-рік.

Над цим прошарком фіксувався шар коричневої глини, потужністю до 0,4 м, яка схожа на затічний ґрунт, який, можливо, було вибрано під час відновлення робіт з рову, який був частково заповнений змитим зі схилів під час опадів (зими?) ґрунтом. У шарі коричневої глини було виявлено фрагменти ліпного посуду скіфського часу.

Вище фіксувався шар бурої глини з білими крейдяними та вапняковими конкреціями, потужністю від 0,6 до 0,9 м, який фактично не відрізнявся від розташованого нижче, під коричневою глиною, ґрунту. В цьому шарі було виявлено фрагменти ліпного посуду скіфського часу та бронзовий литник.

Більш важливими для датування часу створення валу є знахідки в шарі, який безпосередньо залягав на глиняному тілі валу. З цим шаром пов'язаний культовий комплекс, який

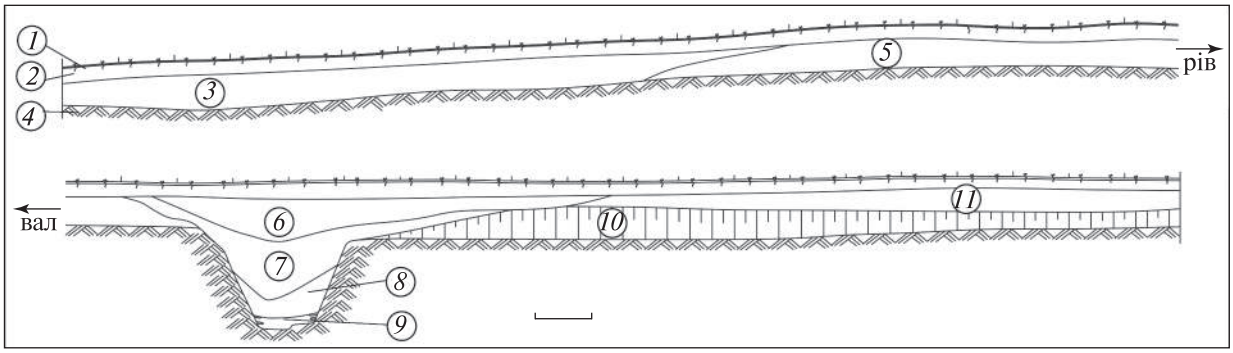

Рис. 7. «Південний вал» Більського городища, уроч. Валки. Перетин валу та рову 2018 р.: *1* — дерновий шар; *2* — орний шар; *3* — зораний вал; *4* — материковий суглинок; *5* — тіло валу; *6* — заораний чорнозем; *7* — чорноземний затік рову; *8* — чорноземний затік рову; *9* — глиноземний затік рову; *10* — поховальний ґрунт; *11* — культурний шар поселення

Fig. 7. The section of rampart and moat of the «Southern rampart» at Bilsk hill-fort, Valky hole, in 2018: *1* — topsoil layer; *2* — ploughing layer; *3* — ploughed rampart; *4* — subsoil loamy sand; *5* — the body of the rampart; *6* — ploughed humus; *7* — humus leakage of the moat; *8* — humus leakage of the moat; *9* — argil leakage of the moat; *10* — buried soil; *11* — cultural layer of the settlement

складався з глиняного (тип 3 за В. П. Андрієнко (Андрієнко 1974) та декількох жертвоприношень (два (вівця, порося) були виявлені у 2016 р., а три (всі поросята віком до 2 місяців) — у 2017 р.). Завдяки визначенням В. Л. Бондаренко вдалося виявити ще чотири імовірні жертвоприношення (тварини, яких було з'їдено під час ритуалу), частина з яких, судячи з віку жертовних тварин, була здійснена в травні — наприкінці червня, що відповідає найбільш імовірному часу проведення будівельних робіт (Гречко, Крютченко 2019, с. 61). Більшість жертвоприношень зафіксовані безпосередньо на глиняному тілі валу. Судячи зі стратиграфічних спостережень, вони були здійснені до дернування його поверхні. В цьому ж шарі поруч з жертвоприношеннями було знайдено неповний розвал чорнолощеного-лискованого грушоподібного черпака з насічками по ребру та бронзове трилопатеве вістря стріли баштоподібної форми, з виступаючою втулкою та шипом.

За межами валу стратиграфія, очікувано, була іншою. Над похованим ґрунтом простежувався шар чорнозему. Над ним, ближче до поли насипу, розміщувався шар чорнозему з великою концентрацією селітри, потужністю приблизно 0,45 м. Імовірно, цей шар утворився під час змиву-сповзання гумусованого ґрунту з поверхні валу. Зверху його перекривав шар чорнозему потужністю до 0,7 м, який сформувався у наслідок функціонування поселення в уроч. Царина Могила. В ньому було виявлено фрагменти ліпного посуду скіфського часу, залізні ніж та голку, астрагал зі слідами обробки, бронзову сережку та глиняні пряслиця.

У верхній частині розкопу на всій площі простежувався задернований шар чорнозему, потужністю 0,12—0,2 м. В ньому було виявлено фрагменти ліпного посуду скіфського часу та залізну голку.

Наявні матеріали зі споруди та зольника під валом можуть належати до другої чверті — середини VI ст. до н. е., а створення валів Великого Більського городища до середини — початку третьої чверті VI ст. до н. е.

Дослідження «Південного валу» Більського городища

Аналіз наукових і архівних джерел дозволив стверджувати, що на південь від центральної частини Холодівського Яру розташовані залишки захисних споруд у вигляді рову та валу (рис. 1: 3). Археологічні розвідки на території проходження «Південного» валу проводились не раз, зокрема, В. О. Городцовим у 1906 р. (Городцов 1911) та О. Б. Супруненко у 2000 р. (Супруненко 2001). Під час цих досліджень вони зафіксували залишки «Південного» валу. О. Б. Супруненко припускав, що Південний вал міг бути частиною кордону між Московською державою та Річчю Посполитою, при цьому дослідник вважав, що остаточно питання культурно-хронологічної приналежності захисних споруд можуть вирішити лише розкопки (Супруненко 2001). Б. А. Шрамко вважав, що цей об'єкт не є частиною захисних споруд городища (Шрамко 1987).

Таким чином, до початку розкопок «Південний» вал було локалізовано (рис. 1: 3), про-

ведено зйомку його профілів та збір підйомного матеріалу. Розкопки залишались актуальним завданням, оскільки тільки вони могли допомогти у розв'язанні питання про час та причини створення цієї додаткової фортифікації у межах Великого Більського городища.

На обраній ділянці було закладено дві траншеї, кожна з яких мала розмір 20 × 2,0 м. Вони були розміщені перпендикулярно до візуально простеженої лінії укріплень «Південного» валу, таким чином, щоб у перетині можна було отримати повну картину нашарувань валу та рову (рис. 7).

Траншея 1 (20 × 2,0 м) закладена на місці, де простежувався рів. Під час дослідження було виявлено давній рів та простежено наступну систему нашарувань. Зверху по всій площі простежувався орний шар, потужністю 0,3—0,35 м. На півдні, на прилеглих до рову ділянках, одразу під ріллею, простежений шар темно-сірого кольору, потужністю до 0,25 м, в якому зафіксовано велику кількість знахідок. Він був інтерпретований нами як культурний шар поселення скіфського часу. Безпосередньо під ним, розміщувалися псевдолесові породи, потужністю 0,4—0,5 м. Інша картина спостерігалася у квадратах 11—19/А-Б. Тут був зафіксований замулений рів, що мав глибину 2,69 м від рівня сучасної денної поверхні. Безпосередньо під ріллею, де зафіксовано запуск рову, його ширина складала 8,0 м, але вже з глибини 1,0 м рів приймав форму трапеції, шириною 2,0 м у верхній частині та 1,0 м у нижній. Зі сторони ескарпу, уздовж дна рову, проходила канавка глибиною 0,2 та шириною 0,48 м. Заповнення рову мало характер лінз. Безпосередньо під ріллею залягав шар щільного гумусованого чорнозему, потужністю до 0,95 м. Його утворення ми пов'язуємо з нівелюванням укріплення під час сільськогосподарських робіт. Під ним залягав чорноземний затік, потужністю 1,15 м. У нижній частині рів був заповнений глинистим затіком з фракціями вугілля та дрібних знахідок. У квадратах 19—20, під оранкою, простежено шар чорнозему з великою кількістю селітри, потужністю 0,55 м (насип валу).

Від першої траншеї 2 (20 × 2,0 м) відділяла бровка, шириною 0,2 м . Тут, у квадратах 21—30, під ріллею, простежено шари чорнозему з великою кількістю селітри, потужністю до 0,75 м. Ці відкладення ми пов'язуємо із залишками насипу валу. В решті траншеї, під ріллям, до самого рівня жовтого суглинку, зафіксовано шар чорнозему.

Виявлений під час досліджень матеріал належить до трьох культурно-хронологічних етапів. Виключно у ріллі було знайдено фрагменти тонкостінного гончарного полив'яного посуду XIX—XX ст. У тому ж горизонті був знайдений фрагмент стінки гончарної посудини черняхівської культури. Основну масу знахідок складали фрагменти ліпних посудин скіфського часу. Серед них слід виділити бортики ліпних мисок, фрагменти вінець ліпних горщиків, прикрашених наскрізними проколами та нігтьовопальцьовими вдавленнями по краю та фрагментами амфор. Серед фрагментів античних амфор важливим є уламок денця фасоської амфори другої половини V ст. до н. е., зафіксований у давньому затіку на стінці рову. Значну групу знахідок становлять кістки тварин.

У результаті робіт було виявлено культурний шар, рів та вал скіфського часу. У заповненні рову, зокрема у його придонній частині, та у насипу валу, траплялись лише матеріали скіфського часу (V—IV ст. до н. е.). Форма рову є характерною для цього періоду (Гречко, Крютченко 2018).

Таким чином, під час досліджень підтверджено існування Куземинського укріплення, яке було додатковою фортифікаційною спорудою Великого Більського городища та «Південного» валу на його території, а також уточнено конструктивні особливості їх будови. Дослідження в уроч. Царина Могила дозволили вперше, базуючись на даних стратиграфії та аналізі отриманих матеріалів, чітко датувати час створення Більського городища у межах середини — початку третьої чверті VI ст. до н. е.

Андрієнко, В. П. 1974. Основні культові обряди та споруди у племен лісосте-пової Скіфії (VII—V ст. до н. е.). Вісник Харківського університету, 104(8), с. 89-96.

Гавриш, П. Я. 2003. Куземинське укріплення в Більському городищі. *Археологія*, 4, с. 116-123.

Городцов, В. А. 1911. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г., *Труды XIV АС* (Т. 3), М., с. 93-161.

Гречко, Д. С. 2015а. Дослідження Куземинського укріплення Більського городища. В: Болтрик, Ю. В. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні* — 2014, Київ: Стародавній світ, с. 160-161.

Гречко, Д. С. 2015б. Результати археологічних досліджень Куземинського укріплення, В: Корост І. І.(ред.), *Археологічні дослідження Більськогогородища 2014* Київ, Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, с. 35-49.

Гречко, Д. С., Крютченко, О. О. 2017. Дослідження в ур. Царина Могила у 2016 р. *Археологічні дослідження Більськогогородища*. В: Корост І. І.(ред.)., Київ, Котельва: МАЙДАН, с. 80—97.

Гречко, Д. С., Крютченко, О. О. 2019. Нові дослідження в ур. Царина Могила, *Старожитності Лівобережного*

Подніпров'я. В: Супруненко, О. Б. (ред.)., Київ; Полтава: Дивосвіт, с. 57-63.
Гречко, Д. С., Крютченко, О. О., Ржевуська, С. С. 2018. Археологічні дослідження Більського археологічного комплексу у 2017 році, *Археологічні дослідження Більськогогородища*. В: Корост, І. І.(ред.)., Київ, Котельва: МАЙДАН, с. 42-74.
Гречко, Д., Крютченко, О., Ржевуська, С. 2019. Дослідження Більського археологічного комплексу. В: Болтрик, Ю. В. (ред.)., *Археологічні дослідження в Україні 2017 р*. Київ: ІА НАНУ, с. 185-188.
Коротя, О. В., Гречко, Д. С. 2017. Археологічні вивчення північної частини Великого валу Більського городища, *Археологічні дослідження Більського городища — 2016*. В: Корост І. І.(ред.)., Київ, Котельва: МАЙДАН, с. 265-275.
Скорий, С. А., Супруненко, О. Б., Приймак, В. В., Коротя, О. В. 2008. До питання про наявність Куземинського укріплення Більського городища. *Археологія*, 3, с. 102-105.
Супруненко, О. Б. 2001. Про «Південний» вал на території Великого укріплення Більського городища, *Археологічний літопис Лівобережної України*, 2, с. 72-77.
Шрамко, Б. А. 1971. Исследования Бельского городища, В: Толочко, П. П.(ред.), *Археологические исследования на Украине в 1968 г.*, Вып. 3. Киев. Наукова думка, с. 49-58.
Шрамко, Б. А. 1971. Отчет об археологических работах, проведенных в бассейнах рр. Северского Донца и Ворсклы. Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1970/70. — 25 с.
Шрамко, Б. А. 1973а. Восточное укрепление Бельского городища, *Скифские древности*, Киев, Наукова думка, с. 82-112.
Шрамко, Б. А. 1973 б. Отчет о работе Скифо-Славянской экспедиции ХГУ в 1973 г. Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1973/69.
Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Київ: Наукова думка.
Шрамко, Б. А. 2006. На захист В.О. Городцова (з приводу публікації П. Я. Гавриша). *Археологія*. 3, с. 84-86.

Надійшла 03.10.2019

А. А. Крютченко

Младший научный сотрудник Института археологии НАН Украины,
ORCID 0000-0001-8518-4168, Kriutchenko.o@iananu.org.ua

НОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ОБОРОНИТЕЛЬНЫХ СООРУЖЕНИЙ БЕЛЬСКОГО ГОРОДИЩА

Изучение оборонительных сооружений Бельского городища имеют важное значение для освещения вопросов, связанных с развитием военного дела, решением вопросов хронологии и этнокультурной истории населения Восточноевропейской Лесостепи скифского времени.

Раскопки 2014 г. в северной части городища дали информацию об отсутствии культурного слоя в пределах Куземинского укрепления. Комплекс оборонительных сооружений здесь был создан фактически в один строительный период, однако, по пока невыясненным причинам, вскоре был заброшен и не модернизировался. В 2016—2017 гг. были проведены исследования защитных сооружений в уроч. Царина могила. Материалы из помещения и зольника под валом могут относиться ко второй четверти — середин VI в. до н. э., а создание валов Большого Бельского городища к середине — началу третьей четверти VI в. до н. э. В 2018 г. было определено место «Южного» вала, проведена съемка его профилей и сбор подъемного материала. В результате раскопок был зафиксирован культурный слой, ров и вал скифского времени. В заполнении рва, включая его придонную часть, обнаружены материалы только скифского времени (V—IV вв. до н. э.).

Ключевые слова: Лесостепь, Бельское городище, скифское время, фортификация.

Oleksii O. Kriutchenko

Junior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine,
ORCID 0000-0001-8518-4168, Kriutchenko.o@iananu.org.ua

NEW RESEARCHES OF THE BILSK HILL-FORT FORTIFICATIONS

The investigations of the defensive structures of Bilsk hill-fort are important in discussing issues related to the development of military affairs and solving the problems of chronology and ethnocultural history of the population of the East European Forest-Steppe during Scythian time.

The article is devoted to the publication of the protective structures researches materials at Bilsk hill-fort that were carried out during 2014, 2016—2018 by the Bilsk archaeological expedition of the IA NAS of Ukraine. The results are significant in understanding the features of planigraphy and the historical development of the complex.

The excavations in 2014 on the northern part of the Bilsk hill-fort gave us the information about the lack of a cultural stratum within the Kuzemin fortification. The full height section of the rampart was conducted in the south-eastern part of the trench, because the rampart was cut by a bulldozer. The ditch was fully explored. The whole complex of defensive structures was created in one stage. However, for some reasons it was abandoned and wasn't modernized.

The new researches of protective structures in Tsaryna Mohyla hole were conducted in 2016-2017. The clean layers of clay from the moat were the basis of the rampart. The available materials, taking into account preliminary chronology of the finds from the premise and the ashy layer that were situated under the wall gave us a date — the second quarter — middle of

VI c. BC. The finds in the layer that directly rested on the clay body of the rampart are important to the date of the rampart creation time. The cult complex, which consisted of a clay altar and five sacrifices, was correlated with this layer. The walls of the Big Bilsk hill-fort were created until the middle — beginning of the third quarter of VI c. BC.

Also, in 2018 the Southern Rampart was localized. The profiles were discovered. The surrounding material was collected. As a result of excavations, the cultural stratum, moat and shaft were investigated and dated by the Scythian time. In the filling of the moat and in the embankment of the rampart there were found only materials of V—IV c. BC.

K e y w o r d s: Forest-steppe, Scythian time, Bilsk hill-fort, fortification.

References

Andriienko, V. P. 1974. Osnovni kultovi obriady ta sporudy u plemen lisoste-povoi Skifii (VII-V st. do n. e.). *Visnyk Kharkivskoho universytetu*, 104(8), s. 89-96.

Gorodtsov, V. A. 1911. Dnevnik arkheologicheskikh issledovanii v Zenkovskom uezde Poltavskoi gubernii v 1906 g., *Trudy XIV Arkheologicheskogo sezda (T. 3)*, M., s. 93-161.

Havrysh, P. Ya. 2003. Kuzemynske ukriplennia v Bilskomu horodyshchi. *Arheologia*, 4, s. 116-123.

Hrechko, D. S. 2015a. Doslidzhennia Kuzemynskoho ukriplennia Bilskoho horodyshcha. V: Boltryk, Yu. V. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini-2014.* Kyiv: Starodavnii svit, s. 160-161.

Hrechko, D. S. 2015b. Rezultaty arkheolohichnykh doslidzhen Kuzemynskoho ukriplennia, V: Korost I. I.(red.), *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskohohorodyshcha 2014.* Kyiv, Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, s. 35-49.

Hrechko, D. S., Kriutchenko, O. O. 2017. Doslidzhennia v ur. Tsaryna Mohyla u 2016 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha*. V: Korost I. I.(ed.)., Kyiv, Kotelva: MAIDAN, s. 80-97.

Hrechko, D. S., Kriutchenko, O. O. 2019. Novi doslidzhennia v ur. Tsaryna Mohyla. *Starozhytnosti Livoberezhnoho Podniprovia*. V: Suprunenko, O. B. (ed.)., Kyiv; Poltava: Dyvosvit, s. 57-63.

Hrechko, D. S., Kriutchenko, O. O., Rzhevuska, S. S. 2018. Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho arkheolohichnoho kompleksu u 2017 rotsi. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha*. V: Korost, I. I.(red.)., Kyiv, Kotelva: MAIDAN, s. 42-74.

Hrechko, D., Kriutchenko, O., Rzhevuska, S. 2019. Doslidzhennia Bilskoho arkheolohichnoho kompleksu. V: Boltryk, Yu. V. (red.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.* Kyiv: IA NANU, s. 185-188.

Korotia, O. V., Hrechko, D. S. 2017. Arkheolohichni vyvchennia pivnichnoi chastyny Velykoho valu Bilskoho horodyshcha. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha - 2016*. V: Korost I. I.(red.)., Kyiv, Kotelva: MAIDAN, s. 265-275.

Shramko, B. A. 1971. Issledovaniia Belskogo gorodishcha, V: Tolochko, P. P.(red.). *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1968 g.*, Vyp. 3. Kyiv. Naukova dumka, s. 49-58.

Shramko, B. A. 1971. Otchet ob arkheologicheskikh rabotakh, provedennykh v basseinakh rr. Severskogo Dontsa i Vorskly. *Naukovyi arkhiv IA NANU*, f. e., 1970/70. - 25 s.

Shramko, B. A. 1973 b. Otchet o rabote Skifo-Slavianskoi ekspeditsii KhGU v 1973 g. *Naukovyi arkhiv IA NANU*, f. e., 1973/69.

Shramko, B. A. 1973a. Vostochnoe ukreplenie Belskogo gorodishcha. *Skifskie drevnosti*. Kiev, Naukova dumka, s. 82-112.

Shramko, B. A. 1987. Belskoe gorodishche skifskoi epokhi (gorod Gelon). Kyiv: Naukova dumka.

Shramko, B. A. 2006. Na zakhyst V.O. Horodtsova (z pryvodu publikatsii P. Ya. Havrysha). *Arheologia*. 3, s. 84-86.

Skoryi, S. A., Suprunenko, O. B., Pryimak, V. V., Korotia, O. V. 2008. Do pytannia pro naiavnist Kuzemynskoho ukriplennia Bilskoho horodyshcha. *Arheologia*, 3, s. 102-105.

Suprunenko, O. B. 2001. Pro «Pivdennyi» val na terytorii Velykoho ukriplennia Bilskoho horodyshcha. *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 2, s. 72-77.